

Broze Burchten

Middelburg en de Holocaust

Colofon

ISBN: 978 94 6365 040 3

1e druk 2018

© 2018 Dirk Leendert Roth

Exemplaren zijn te bestellen via de boekhandel
of rechtstreeks bij de uitgeverij:

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

8911 LE Leeuwarden

Telefoon: 058 - 289 48 57

www.elikser.nl

Foto omslag:

Genomen op zondagmiddag 2 maart 1941 bij Bram en Anna Peereboom-Prins thuis in Vlissingen. Op de foto vlnr: Flora Peereboom (dochter van Marcus Peereboom en Anna Prins), Bram Prins, Sientje Prins-Menist, Cecilia Prins en Clara Marlina Prins.

Vormgeving omslag en binnenwerk: Evelien Veenstra

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaand schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

Broze Burchten

Middelburg en de Holocaust

Dirk Leendert Roth

*“Het is gelukt de barbarij aan de macht te brengen.
Maakt u zich geen illusies.
Het is de hel die regeert.”*

*“Es ist gelungen die Barbarei regieren zu lassen.
Machen Sie sich keine Illusionen.
Die Hölle regiert.”*

Uit een brief van Joseph Roth aan Stefan Zweig, naar aanleiding van Hitlers benoeming tot rijkskanselier op 30 januari 1933.

Inhoud

Inleiding		9
Hoofdstuk I	In de ban van de oorlogsdreiging	13
	Een Jodenhater als moderne messias	13
	Naderend onheil	20
Hoofdstuk II	Middelburg raakt in de greep van de oorlog	33
	Een angstdroom bewaarheid	33
	Een uitweg in den vreemde	40
	Carel Frederik Koch	46
Hoofdstuk III	Tussen confrontatie en collaboratie	68
	De Haagse zoen	68
	In de aanloop	80
Hoofdstuk IV	Van moord tot genocide	92
	Voor en na het Oeralperspectief	92
	Wannsee-waanzin	98
	We zullen de Joden slaan	104
Hoofdstuk V	Het Jodenvangnet	107
	Van Joodschen bloede	107
	<i>Lieber Kamerad</i>	112
	De eerste Middelburgse Jodenlijsten	120
Hoofdstuk VI	Evacuatie naar Amsterdam	129
	Plannen en protesten	129
	De voorbereidingen	134
	Een verslag ter ere van Jacob Fontijne	144

Hoofdstuk VII Het vertrek uit Middelburg	154
Middelburg, 24 maart 1942	154
Nathan	163
Naar het station	166
Met de fijne kam	171
Hoofdstuk VIII Amsterdam, Barneveld en daarna	181
Mokum-misère	181
De plagen van de gemengd gehuwden	196
Barneveld: connecties en connotaties	208
Daarna	224
Naschrift	
Een reactie op de biografie van Jan van Walré de Bordes	231
Bijlagen	247
1. Literatuur	247
2. Bronnen en hun gebruik	252
3. Archiefafkortingen	253
4. Notulen Wannsee-conferentie (fragment)	254
5. De Middelburgse Barnevelders	255
6. Notities aangaande Anna van Itallie en haar zoontje Frerik Bart	257
7. Middelburgse slachtoffers van de Jodenvervolging	260
8. Statistische gegevens m.b.t. de Middelburgse slachtoffers van de Jodenvervolging	287

Inleiding

We schrijven het oorlogsjaar 1942. In de ochtend van de 24^e maart trekken vele tientallen mensen bepakt en bezakt onder het oog van hun medeburgers door de straten van Middelburg op weg naar het station; Joodse mensen, door de Duitse bezetter gedwongen te evacueren naar de hun aangewezen wijken in Amsterdam.¹ Naar wij nu weten een voorbereidingsfase voorafgaand aan hun door de nazi's bevolen liquidatie. Het merendeel van hen zal aan dat hun toebedachte lot niet ontkomen. Zij behoren tot de meer dan honderdduizend Nederlandse Joden die in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers zullen worden vermoord.

De tot exil verordonneerde Middelburgers vormen binnen hun stamverwantschap een in veel opzichten heterogene groep: mannen, vrouwen en kinderen, in leeftijd uiteenlopend van drie tot 78 jaar, gemeten naar sociale klassen — van kindermisje tot arts en van kruier tot wethouder. De nazi-ideologie kent in haar fanatisme geen grenzen en geen genade. Het *Herrenvolk*, naar eigen waan — naar onze opvattingen fanatici met ultra-abstracte denkbelden — treft de Middelburgse Joden met een banvonniss. Hun door de nazi's voorbeschikte doodvonnis zal later ten uitvoer worden gelegd als de daarvoor nodige logistieke voorzieningen beschikbaar zijn en het afgeven van een fiat voor executie door de hoogste politieke machthebbers in Berlijn niet langer wordt geblokkeerd door de militaire situatie of (partij)politieke overwegingen.

De evacuatie van de Middelburgse Joden vindt plaats in het kader van de door de bezetter verordonneerde concentratie van provinciale

¹ Zij maken deel uit van een groep Zeeuwse Joden die op die dag gezamenlijk met de trein naar Amsterdam zullen reizen. Ook in Vlissingen en Goes stapte een contingent Joden in. Van een aantal Joden die om uiteenlopende redenen (ziekte, zaken, etc.) uitstel hebben gekregen, volgen de meesten hun lotgenoten binnen enkele weken. Ook een bepaalde groep gemengd gehuwde Joden wordt 24 maart van evacuatie uitgezonderd, zij krijgen in mei alsnog opdracht naar Amsterdam te vertrekken. De uittocht van de Middelburgse Joden is op 10 augustus 1942 voltooid.

Joden in Amsterdam — een exercitie voorafgaand aan hun daaropvolgende deportatie naar ‘het oosten’. Het vertrek van de gedoemden naar de landelijke hoofdstad verloopt in opdracht van Hitlers vertegenwoordiger in Nederland — de Oostenrijkse *Reichskommissar* Seyss-Inquart — op een zo geruisloos mogelijke wijze: planmatig, doelmatig en met toekenning van een hoge prioriteit aan het vermijden van onrust onder de Nederlandse bevolking. Dat laatste wordt op geraffineerde wijze tot stand gebracht door de Nederlandse overheid op een zo breed mogelijke schaal bij de ‘evacuatie’ te betrekken.

Voor vele tientallen Middelburgse Joden betekent dit gedwongen vertrek naar Amsterdam het begin van een periode die zal eindigen met een gruwelijke dood in een van de vele vernietigings- of werkkampen ergens ten oosten van onze landsgrenzen. Andere geëvacueerden, waaronder gemengd gehuwde Joden met hun niet-Joodse verwanten en kinderen alsmede Joden die zullen onderduiken, gaan weliswaar voor het merendeel de oorlog in Nederland overleven, maar zullen daarvoor een hoge prijs betalen; hun wachten jaren vol ontberingen, vernederingen en doodsdreiging.

Besluit en doelstelling

In 2008 stelden we vast dat meer dan zeven decennia na dato een adequaat verslag van deze Middelburgse microkosmos van de Holocaust nog niet beschikbaar was en besloten we in dit manco te voorzien. We stelden ons daarbij tot doel om een historisch verantwoord en op wetenschappelijke basis gestoeld boek tot stand te brengen waarin niet alleen de lokale geschiedenis van de Middelburgse Joden wordt beschreven, maar waarbij ook ruime aandacht wordt besteed aan de nationale en internationale context.

De hoofdstukken (structuur, volgorde en onderwerpen)

Het tekstgedeelte van dit boek bestaat uit acht op hoofdlijnen de chronologie volgende hoofdstukken, elk met een eigen thema en samengesteld uit meerdere deelonderwerpen, de laatste in de vorm van een opstel, verslag, beschrijving, verhaal, essay, beschouwing, reconstructie, etc. Een strikte vormvastheid had daarbij niet onze hoogste prioriteit.

Aangaande de volgorde: de hoofdstukken betreffende de lokale geschiedenis van de vervolging van de Middelburgse Joden (**M**) worden daar waar relevant geflankeerd door hoofdstukken gewijd aan de nationale en internationale context (**C**), zie het schema hierna.

- Hoofdstuk I **C** In de ban van de oorlogsdreiging
- Hoofdstuk II **M** Middelburg raakt in de greep van de oorlog
- Hoofdstuk III **C** Tussen confrontatie en collaboratie
- Hoofdstuk IV **C** Van moord tot genocide
- Hoofdstuk V **C** Het Jodenvangnet
- M** De eerste Middelburgse Jodenlijsten²
- Hoofdstuk VI **M** Evacuatie naar Amsterdam
- Hoofdstuk VII **M** Het vertrek uit Middelburg
- Hoofdstuk VIII **M** Amsterdam, Barneveld en Daarna

Bronnen en hun gebruik

Zie de bijlagen.

Bijlagen

Zie de inhoudsopgave.

Citaten

Originele schriftelijke citaten en dagboekfragmenten zijn letterlijk weergegeven, dus inclusief eventuele bronspelfouten en taalslordigheden. Waar nodig is de interpunctie aangepast.

² De titel van het laatste deelonderwerp van hoofdstuk V.

Naschrift

Kort na de voltooiing van het manuscript van dit boek verscheen een biografie van J. van Walré de Bordes, van 1939 tot 1942 burgemeester van Middelburg.³ De visie van auteur J. Zwemer op de rol die deze burgemeester en zijn politiecommissaris Fontijne hebben gespeeld bij de vervolging van de Middelburgse Joden wijkt op zodanige wijze af van hetgeen daarover in het voor u liggende boek is geschreven, dat het ons heeft doen besluiten daarover in *Broze Burchten* een reactie op te nemen.

3 Titel: *Open eenvoud was zijn grootste charme.*

Hoofdstuk I In de ban van de oorlogsdreiging

In het land van onze oosterburen streeft Adolf Hitler, leider van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) naar de absolute macht. Hij begeestert en indoctrineert het Duitse volk met zijn extreem racistische politieke leerstellingen. De ‘korporaal’ zal uiteindelijk de hoogste trede van de machtspiramide bereiken en erin slagen het antisemitisme in Duitsland tot staatsideologie te verheffen.

Een Jodenhater als moderne messias

“Niets heeft mij in korte tijd zozeer tot nadenken gebracht als het langzamerhand doorbrekend inzicht in de wijze waarop de Joden op bepaalde gebieden werkzaam waren. Bestaat er eigenlijk wel ergens iets vuils, een schaamteloosheid, in welke vorm ook, vooral op cultureel gebied, waaraan niet minstens één Jood had meegewerkt. En wanneer men nu maar voorzichtig in zulk een gezwel sneed, vond men, als de made in rottend hout, een Joodje dat dikwijls nog met verblinde ogen knipperde in het plotselinge licht.”⁵

Een onevenwichtige tekst van een dito geest. Een irrationele bewering, getuigend van grote smakeloosheid en van rabiante Jodenhaat. De man die haar anno 1924 bedenkt en dicteert is Adolf Hitler, dan nog een politieke agitator, hunkerend naar macht. Na een mislukte poging de Weimarrepubliek omver te werpen (de *Putsch*, München, 1923) wordt hij tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld. Gedurende zijn gevangenschap⁶ in de vesting Landsberg schrijft hij (het eerste deel van) het politiek manifest *Mein Kampf*.⁷ De toekomstige rijkskanselier en latere dictator licht in deze politieke belijdenis de haat die hij het

4 Minachtende uitdrukking met betrekking tot Adolf Hitler, gebezigd door Hindenburg, rijkskanselier van de Weimarrepubliek.

5 A. Hitler, *Mein Kampf*, blz. 66. Vertaling: Steven Barends.

6 Hij werd na bijna tien maanden gevangenschap op 20 december 1924 uit de gevangenis ontslagen.

7 Het eerste deel verschijnt in 1925, het tweede in 1926.

Jodendom toedraagt uitvoerig toe. Maar al zijn in dat verband door hem aangevoerde politieke, sociale, religieuze en economische argumenten (of wat daarvoor doorgaat) ten spijt, een tekst als:

*“Dat deze lieden niet bepaald dol waren op water, was iets, wat men aan hun uiterlijk helaas al kon constateren, dikwijls zelfs met gesloten ogen, later overkwam het mij weleens dat ik onpasselijk werd van de lucht die deze kaftandragers verspreidden. Daarbij komt nog de onzindelijke kleding en hun weinig heldhaftig uiterlijk, maar men werd pas afgestoten wanneer men, naast de lichamelijke onzindelijkheid, plotseling ook de morele smetten van het uitverkoren volk ontdekte.”*⁸

maakt duidelijk dat Adolf Hitler een maniakale, diepgevoelde persoonlijke afkeer ten aanzien van Joden koestert. Het is dan ook vanzelfsprekend dat Hitlers opvattingen over het Jodendom op overduidelijke wijze hun weerslag vinden in zijn politieke ideeën, die voor een significant deel steunen op een rassentheorie waarin Duitsland als de bakermat van de oudste Europese beschaving geldt en blonde, blauwogige Germanen het Arische⁹ ras in zijn zuiverste vorm representeren. Voor andere rassen is in de door Hitler gedroomde Germaanse Duitse staat geen plaats. In het hoofdstuk *Volk en ras* van *Mein Kampf* gebruikt hij niet minder dan veertig pagina's om de inferioriteit van de Joden te duiden en te wijzen op het gevaar (rassenvermenging en parasitisme) van hun aanwezigheid in de Duitse samenleving. Op welke wijze hij in de praktijk aan zijn ideeën uitvoering denkt te geven, is dan nog niet in alle opzichten duidelijk. Over de grote lijn ervan kunnen geen misverstanden bestaan. Het Jood-zijn in Duitsland moet bij de betrokkenen zeer verontrustende gedachten hebben opgeroepen. Maar vooralsnog is de belangstelling voor Hitlers ideeën in boekvorm gering. Van zijn boek worden tot de Rijksdagverkiezingen in 1928 slechts vierduizend exemplaren verkocht. De door socialisten en communisten gewonnen verkiezingen

8 *Mein Kampf*, blz. 66.

9 Een term stammend uit de 19^e-eeuwse (niet-onomstreden) rassentheorie en refererend aan Indo-Germaanse volken die duizenden jaren voor onze jaartelling vanuit Perzië en Indië naar Europa trokken.

leveren Hitlers NSDAP (dan nog een splinterpartij) een verlies op van twee zetels. Dat brengt hun aantal op twaalf (van de in totaal 491 Rijksdagzetels).

De strijd om de macht

Tussen het jaar waarin dit povere electorale resultaat door Hitlers politieke beweging wordt geboekt en het jaar 1934 waarin Hitler als *Reichsführer* in Duitsland de absolute macht in handen krijgt, tellen we slechts zes jaar. Jaren waarin de wereld met verbijstering en ongelooftoeziet hoe de kansloos lijkende, werkloze would-be kunstenaar, op briljante wijze gebruikmakend van zijn buitengewone demagogische gaven en voor de wind varende van voor hem gunstige politieke, economische en financiële ontwikkelingen, als het ware naar de absolute macht wordt toegedragen.¹⁰ Het door de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog getraumatiseerde Duitse volk, dat na in 1923-1924 geteisterd te zijn door een enorme geldontwaarding in 1929 wordt getroffen door de grote beurskrach, gepaard gaand met een enorme werkeloosheid, lijkt als gebiologeerd in de fuik te lopen van de man die rijkspresident Hindenburg minachtend de *Böhmische Gefreiter* (de Boheemse korporaal) noemt, maar die hij op 30 januari 1933 desondanks tot rijkskanselier (hoofd van de regering) benoemt. Die datum markeert het begin van het nationaalsocialistische duizendjarige rijk¹¹: een dictatoriale staat die in werkelijkheid twaalf, voor de mensheid rampzalige, jaren zal blijven voortbestaan.

In een radiotoespraak na Hitlers benoeming verklaart zijn minister van Propaganda dr. Joseph Goebbels: *“We hebben het jaar 1789 uit de geschiedenis geschrapt.”* Met die uitspraak doelt de zeer bekwame, intelligente en welbespraakte propagandist niet alleen op de Franse Revolutie, maar op het totale gedachtegoed van de Verlichting en geeft daarmee tevens iets van zijn intellectuele achtergrond prijs. Ook op het gebied van het volk aansprekende slagzinnen verstaat de meesterpropagandist

10 Literatuur waarin dit proces wordt beschreven is in overvloed beschikbaar; het meest omvattend is het recente, indrukwekkende 1e deel van Ian Kershaws biografie over Hitler, subtitel: *Hoogmoed*, 1889-1936.

11 Ook de benaming ‘Derde Rijk’ wordt gebezigd, al had dat niet de instemming van Hitler.

zijn vak. *‘Liberté, égalité, fraternité’*, de leus van de Franse Revolutie, krijgt als tegenhanger *‘Ein Volk, ein Reich, ein Führer’*.

De brand in het Berlijnse Rijksdaggebouw (27-28 februari 1933) waarvan de oorzaak tot op heden omstreden is, heeft grote politieke gevolgen. De communisten krijgen door de nazi's de schuld toebedeeld en dat is voor veel Duitsers reden om bij de op 5 maart gehouden Rijksdagverkiezingen op Hitlers NSDAP te stemmen; die partij behaalt bijna 44% van de stemmen en wordt daarmee met voorsprong Duitslands grootste politieke partij.

Na zijn benoeming tot rijkskanselier schept Hitler een wettelijke basis om aan het land een nationaalsocialistisch regime op te leggen doordat hij er op 23 maart 1933 in slaagt in het Duitse parlement, de Rijksdag, een tweederde meerderheid tot stand te brengen voor de goedkeuring van het zogenaamde *Ermächtigungsgesetz*. Een noodwet (*“om de noden van het rijk en het volk te lenigen”*) die het door hem geleide kabinet machtigt vier jaar lang naar eigen wens en willekeur te regeren. Dat houdt onder meer¹² in dat aan de rijksregering wetgevende bevoegdheden worden toegekend. Wetten die, binnen bepaalde grenzen, zelfs van de Duitse grondwet mogen afwijken. Om de wet erdoor te krijgen, heeft Hitlers NSDAP weliswaar te weinig zetels in de Rijksdag, maar middels politieke machinaties en met steun van met name de Katholieke Centrumpartij (door Hitler gepaaid met loze beloftes) lukt het hem toch aan de vereiste meerderheid te komen.¹³ De Rijksdag heeft zichzelf daarmee als hoeder van de democratie buitenspel gezet.

Hitler persoonlijk heeft bij het doorbreken van deze barrière een belangrijke rol (en hoog spel) gespeeld. Een charismatisch demagoog oog in oog met grote volksmassa's, blijkt hij nu ook achter de politieke schermen een manipulator en intrigant van formaat. Formeel heeft de noodwet een beperkte werkingsduur, maar de nieuwe rijkskanselier

12 Daartoe behoren ook: de bevoegdheid de rijksbegroting te controleren, de bevoegdheid buitenlandse verdragen goed te keuren en het recht op initiatief de grondwet te wijzigen.

13 We treden hier niet in de discussie of dat betekent — wat wel wordt beweerd — dat Hitler hiermee 'op democratische wijze de democratie buiten werking heeft gesteld'.

is niet van plan zijn nu verkregen ultieme machtspositie ooit nog uit handen te geven.

In augustus 1934 overlijdt rijkspresident Hindenburg, Hitler volgt hem als staatshoofd op en meet zich de titel van *Reichsführer* aan. De Duitse bevolking levert zich massaal aan de megalomane en van ras-senwaan bezeten dictator uit: *‘Führer befehl, wir folgen.’*

Begeesterd

Wie nu, na meer dan zeven decennia, iets wil doorgronden van de be-geesting onder brede lagen van de Duitse bevolking, teweeggebracht door deze getraumatiseerde, maar wel uiterst bekwame volksmänner, verwijzen we naar *Triumph des Willens*¹⁴, het door Leni Riefenstahl in 1934 op filmisch briljante wijze in beeld gebrachte verslag van de Neurenbergse partijdagen, een film waarvoor Hitler zelf de opdracht-gever was. Riefenstahl toont in het begin van haar veel geroemde¹⁵ maar tot op heden ook gevaarlijk¹⁶ geachte film beelden van een vlieg-tuig dat uit de wolken boven Neurenberg tevoorschijn komt en waarin Hitler als een moderne messias op weg is naar het volk dat beneden op hem wacht. Duizenden ontvangen daarna hun leider op uitzinnige wijze in de stad. Riefenstahl, die onder meer geroemd wordt om haar originele, innovatieve en kunstzinnige massaregie, hoeft echter geen regieaanwijzingen te geven aan de jubelende burgerbevolking; ze regi-streert dankbaar de euforische reacties waarmee de massa getuigt van een modern Germaans messianisme.

De Neurenberger wetten

Hitler vormt de van opzet democratische Weimarrepubliek in korte tijd om tot een nationaalsocialistische dictatuur met een sterk ra-

14 We gaan er daarbij van uit dat onze lezers behoren tot de categorie kijkers die de film op zijn juiste merites weten te beoordelen en daarbij geen uitleg, laat staan begeleiding be-hoeven (zoals door sommigen wordt bepleit).

15 De film ontving naast de *Deutscher Filmpreis* ook internationale prijzen: de gouden medaille op de Biënnale in Venetië (1935) en de *Grand Prix* op de Wereldtentoonstelling in Parijs (1937).

16 De vertoning van de film werd na de oorlog vanwege zijn veronderstelde propagandisti-sche werking in vele landen verboden. Tot op heden geldt dat verbod nog steeds in Duits-land, Oostenrijk en Frankrijk.

cistisch — lees: vooral antisemitisch — karakter. Daarvan getuigen bovenal een aantal in 1935 tot stand gekomen rassenwetten, genoemd naar de stad waar ze op 15 september van dat jaar tijdens de partijdagen aldaar worden afgekondigd: Neurenberg. Het betreft de *Wet op het rijksburgerschap* en de *Wet op de bescherming van het Duitse bloed en de Duitse eer*. De eerstgenoemde wet schrijft onder meer voor dat het rijksburgerschap alleen is voorbehouden aan personen van Duitsers of aanverwanten bloede; zij, en zij alleen, genieten volledige politieke rechten. Daarmee worden aan (onder meer) de Joden alle politieke rechten ontnomen. De als tweede genoemde wet bevat een aantal expliciet tegen Joden gerichte maatregelen die worden verondersteld het ‘Duitse bloed’ en de ‘Duitse eer’ te beschermen. Onder meer worden daarin huwelijken en buitenechtelijke relaties tussen Duitse staatsburgers en Joden verboden.

Het zal duidelijk zijn dat deze anti-Joodse wetgeving in de maatschappij in toenemende mate de vraag naar een juridische formulering van het begrip ‘Jood’ oproept. Een aanvullende verordening op de *Wet op het rijksburgerschap*, gedateerd 14 november 1935, tracht daarin te voorzien. Tracht, want het betreft hier een zeer weerbarstige materie die, als het ‘duizendjarige rijk’ zo’n tien jaar later aan zijn einde komt, nog steeds niet geheel is uitgekristalliseerd. We volstaan op deze plaats met een globale weergave van de belangrijkste verordeningen¹⁷:

- Een Jood is hij die afstamt van ten minste drie naar ras volbloed Joodse grootouders. Volbloed Joodse grootouders zijn die grootouders die behoorden tot de Joodse religieuze gemeenschap.
- Een Jood is ook hij die afstamt van twee volbloed Joodse grootouders die bovendien aan een viertal subvoorwaarden voldoen.

Daarnaast besteedt de verordening ook aandacht aan de categorieën ‘Joden met gemengd bloed’ en ‘gemengd gehuwde Joden’, en raakt

¹⁷ Het onderwerp zal later in dit boek uitgebreid aan de orde komen bij de beschrijving van de vervolging van de Nederlandse Joden. Zie *Van Joodschen bloede*, blz. 107.

daarmee aan een van de meest controversiële vraagstukken van de Duitse rassenleer.

Veel is in de uitwerking nog onduidelijk. Wel is helder dat het antisemitisme middels de bovengenoemde wetten en verordeningen, voor het eerst in de moderne geschiedenis en negentien eeuwen na Pontius Pilatus, tot staatsideologie is verheven.

Er vinden turbulente politieke ontwikkelingen plaats in Europa gedurende de jaren 1935-1939. De restauratie van Duitslands macht en de daarmee samenhangende niet-aflatende territoriale expansie gaat gepaard met een toenemende onderdrukking van de Joden. Europa dreigt af te glijden naar een wereldoorlog. Wanneer de Duitse legers op 1 september 1939 Polen binnentrekken, laten Engeland en Frankrijk zich niet langer door de Duitse dictator uitdagen. Het is het begin van de Tweede Wereldoorlog.

Naderend onheil

Na Hitlers machtsovername houden een aantal vragen de westerse wereld in hun greep. Zal de dictator Duitsland weten om te vormen tot een financieel en economisch sterke natie? Zal hij in staat zijn het land zijn grote militaire macht van weleer terug te geven om daarmee in Europa opnieuw een machtsfactor van belang te worden? Mogelijk zelfs een bedreiging voor de vrede?

De Führer, die weliswaar herhaaldelijk getuigt van zijn vredeswil, maakt in toenemende mate en in onverhulde bewoordingen ook territoriale aanspraken. Die hebben in eerste instantie betrekking op de teruggave van gebieden die Duitsland na zijn nederlaag in de Eerste Wereldoorlog moest afstaan. Het door de overwinnaars van WO I aan Duitsland opgelegde Verdrag van Versailles, dat voor de verliezers een buitengewoon zware last betekent, wordt daarbij door Hitler nietig verklaard en terzijde geschoven.

Zijn stap voor stap uitgevoerde annexatiepolitiek, waarvan hieronder een overzicht, brengt hem een reeks successen die zijn aanzien en aanhang doen groeien en die in Europa — zeker door de Joden — in toenemende mate als een naderend onheil worden ervaren. Het zijn successen die de dictator uiteindelijk overmoedig zullen maken en die hem, zichzelf en de macht van zijn land overschattend, risico's doet aangaan die voor de wereld in zijn geheel en het Jodendom in het bijzonder catastrofale gevolgen zullen krijgen.